

خاقانی پژوهی؛ معرفی و نقد پژوهش‌های انجام گرفته دربارهٔ خاقانی از آغاز تا امروز¹

دکتر ناصر نیکوبخت*

دکتر سیدعلی سراج**

چکیده

یکی از مهم‌ترین مسائل پیش روی پژوهشگران در حوزه ادب فارسی، فقدان اطلاعات کافی در خصوص پیشینه مطالعات پاره‌ای موضوعات مرتبط با شرح احوال و آثار و اندیشه‌های شاعران و نویسندگان، به‌ویژه سرآمدان ادب فارسی است. پژوهش حاضر پاسخی به حوزه خاقانی پژوهی است. این پژوهش به معرفی خاقانی پژوهی در عرصه کتب، مقالات و پایان‌نامه‌ها در ایران از سال 1300 تاکنون می‌پردازد. اگرچه سایت‌های اینترنتی و کتاب‌شناسی‌هایی در زمینه شناخت سابقه تحقیقات انجام گرفته درباره خاقانی در دسترس است، یادکرد این نکته ضروری است که اطلاعات اغلب این سایت‌ها و کتاب‌شناسی‌ها غالباً مختصر و ناقص است؛ بر همین مبنا ضرورت پژوهشی جامع به منظور معرفی و نقد پژوهش‌های انجام گرفته درباره خاقانی، به پدید آمدن چنین اثری منجر گردید. خاقانی پژوهی، معرفی و نقد بیش از 1000 پژوهش درباره خاقانی (اعم از کتاب، مقاله و پایان‌نامه) است. از جمله نوآوری‌های این تحقیق، استفاده از روشی انتقادی در معرفی پژوهش‌های انجام شده است؛ یعنی علاوه بر معرفی هر پژوهش، در بخشی با عنوان «اشاره»

1. پژوهش حاضر برگرفته از طرح پژوهشی «کتاب‌شناسی توصیفی - تحلیلی خاقانی شروانی» است که با

حمایت صندوق حمایت از پژوهشگران و فناوران کشور (INSF) تصویب و اجرا شده است.

* استاد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه تربیت مدرس (n_nikoubakht@modares.ac.ir)

** استادیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه پیام نور (ali.seraj78@yahoo.com)

تاریخ پذیرش: 1393/9/8

تاریخ دریافت: 1393/7/3

به موارد قوت و ضعف پژوهش اشاره شده است.

کلیدواژه‌ها

خاقانی، خاقانی پژوهی، شروح خاقانی، گزیده‌های خاقانی

مقدمه و بیان مسئله

از جمله بایسته‌های هر فعالیت پژوهشی، اتکا به پیشینه تحقیق، داده‌ها و دستاوردهای متقدم است. داده‌ها، همان اطلاعات پراکنده‌ای است که ما در هر موضوع، به کمک رسانه‌ها و ابزارهای گوناگون با آن‌ها روبه‌رو هستیم. اطلاعات، صورت طبقه‌بندی شده و تحلیل علمی شده داده‌هاست. دانش، صورت‌های استنتاج و کشف شده جدیدی است که بر بنیان اطلاعات دقیق و صحیح و منطبق با روش خاص علمی خود حاصل می‌شود. خرد ابزاری است که در کل این فرایند، به صورت تفکر انتقادی در تبدیل داده‌ها به اطلاعات و تبدیل اطلاعات به دانش، از آن استفاده می‌شود؛ اما مقصود از آن هدف نهایی، نگرش مستقل، منطقی و علمی‌ای است که برای یک پژوهشگر متفکر به وجود می‌آید (آبوت¹، 1993: 75).

با توجه به اهمیت دانش در هزاره سوم، اصالت و ارزش هر پژوهشی در این دوران به میزان تولید دانش و یا بستر سازی آن پژوهش برای تولید دانش است. از این‌رو هدف از تحقیقات دانشگاهی، کشف عرصه‌ها و افق‌های جدید در دانش بشری و افزایش آن است. چنین دانشی باید از مبانی، مسائل، موضوع، تعریف و روش‌شناسی مشخص و دقیق برخوردار باشد. چنین نگرشی در نهادهای دانشگاهی غرب نسبت به ادبیات وجود دارد. با در نظر داشتن مقتضیات علمی و اهمیت دانش در جهان امروز و نوع انجام پژوهش‌های پیشرفته و مقایسه آن با پژوهش‌های ادبی در ایران، کاملاً آشکار است که در جامعه دانشگاهی و غیردانشگاهی حقیقت پژوهش ادبی آن‌گونه که باید ادا نشده است. پژوهش‌های انجام گرفته بسیار ناچیزتر از آن است که بایسته می‌نماید. به علت نبود اطلاعات کافی در حوزه کتاب‌شناسی و به‌ویژه مقاله‌شناسی، و همچنین بی‌اطلاعی پژوهشگران از پژوهش‌های انجام گرفته، بیشتر پژوهش‌ها تکرار تحقیقات پیشین است، و

1. Abbott

گاه در تحقیقات بعدی هیچ نوآوری نسبت به تحقیقات قبل دیده نمی‌شود و حتی بعضاً اطلاعات ناقص‌تر هم مشاهده می‌شود.

این مسئله به گونه‌ای است که گاه درباره یک موضوع برای نمونه چندین پایان‌نامه در دانشگاه‌های مختلف دفاع شده است، تکرار موضوع گاه با تغییر زبان و گاه با چینش متفاوت مطالب صورت می‌گیرد. (رضی، 1391: 3)

امروزه با همت برخی از نهادها، سایت‌هایی در زمینه جست و جوی مقالات، کتاب‌ها و پایان‌نامه‌ها طراحی شده است¹؛ ولی اطلاعات این سایت‌ها جامع و حاوی همه منابع نیست. در بیشتر سایت‌های موجود و کتاب‌شناسی‌ها، تنها به فهرستی از مشخصات عنوان کتاب، مقاله و پایان‌نامه و نام نویسنده بسنده می‌شود؛ به همین دلیل گره‌های بسیار در زمینه تحقیقات ادبی ناگشوده مانده است.

پژوهش حاضر به دلیل وجود این کمبودها و محدودیت‌ها، کوشیده است با عرضه روشی تازه در زمینه شناسایی، معرفی، طبقه‌بندی و نقد و تحلیل تحقیقات ادبی (شامل کتاب، مقاله و پایان‌نامه) درباره خاقانی، در رفع موانع تحقیقاتی قدم بردارد.

روش پژوهش حاضر توصیفی - تحلیلی و انتقادی است. یعنی پس از جمع‌آوری منابع موجود (کتاب، پایان‌نامه و مقاله) درباره خاقانی، این منابع از لحاظ موضوعی طبقه‌بندی و پس از آوردن مختصری از هر پژوهش و معرفی آن، روش خاص پژوهش، دستاوردها و جنبه نوآوری و منابع پژوهش ذکر می‌شود و در پایان مختصری به نقد هر پژوهش پرداخته شده است.

این پژوهش از این جهت اهمیت دارد که خاقانی یکی از برجسته‌ترین شاعران زبان و ادب فارسی است که به دلیل مهارت و هنر خاص در کاربرد الفاظ و مضامین، بسیار مورد توجه پژوهشگران قرار گرفته، به طوری که صدها مقاله، کتاب و پایان‌نامه را تألیف کرده‌اند. نبوغ هنری خاقانی در آفرینش ادبی به حدی است که امروزه در مقاطع تحصیلی دانشگاهی رشته زبان و ادبیات فارسی، دیوان خاقانی یکی از دروس اصلی است و همواره یکی از دشوارترین دروس این رشته بوده است که نیاز به شرح و تصحیح و تحلیل و نقد دارد.

1. برای مثال در حوزه پایان‌نامه‌ها سایت: www.irandoc.ac.ir و در حوزه مقالات در رشته‌های علوم انسانی، سایت‌هایی نظیر www.noormags.com، www.ensani.ir، www.sid.ir، www.isc.ir از جمله سایت‌هایی است که با مراجعه به آن‌ها تعدادی از مقالات و پایان‌نامه‌هایی که در رشته‌های مختلف علوم انسانی نوشته شده است، مشاهده می‌شود.

برای نمونه، یکی از شارحان آثار خاقانی در توصیف مقام ادبی خاقانی می‌گوید: «خاقانی با چابک دستی تمام، لباس لفظ بر قامت معنی پوشانیده و از مضایق و تنگناها با توفیق بیرون آمده است. او با چیره دستی، مصطلحات دانش‌های زمان خود را در استخدام سخن خود آورده به نحوی که خواننده شعر او در نظر نخستین، او را در علوم فقه و تفسیر و تاریخ و سیر و حکمت و طب و نجوم و تصوف و عرفان، صاحب درجه و مقامی شامخ می‌انگارد. خاقانی از آیات قرآن کریم و احادیث نبوی و قصه‌های انبیا همانند یک عالم بلند پایه دینی بهره‌مند بوده است و از مصطلحات طب و فلسفه حکیمان استفاده کرده و از اوج تا حضيض اصطلاحات ستاره‌شناسی را همچون اخترشماری فرزانه و آگاه در شعر آورده است. او به تکرار مضامین پیشینان پرداخته و گفته‌های دیگران را لباسی نو پوشانده است، بلکه بر آن بوده است تا یک مفهوم را با تصویرها و تعبیرهای متنوع نشان دهد و از عهده چنین کاری در کمال استادی و بدون تکلف برآمده است» (ماهیار، 1385: 22).

از آغاز سده چهارده هجری تا کنون، مقاله‌ها و کتاب‌های مختلفی درباره خاقانی و آثار او به نگارش درآمده اما هیچ مرجعی یکجا این نوشته‌ها را معرفی و نقد نکرده است. به همین دلیل افزون بر پدید آمدن بسیاری از نوشته‌های سست و غیرعلمی، مقاله‌ها و کتاب‌های زیادی نیز با موضوعات همگون و تکراری به چاپ رسیده است که اگر کتاب‌شناسی انتقادی وجود داشت، نتایج بهتری از مطالعات و پژوهش‌های گذشته فراهم می‌آمد.

روش‌شناسی

روش پژوهش حاضر بدین گونه است که ابتدا با مراجعه به مجلات، اسناد، سایت‌ها و کتابخانه‌ها، مجموعه آثار مرتبط با خاقانی پژوهی شناسایی شد و سپس به شرحی که در ادامه مقاله خواهد آمد، طبقه‌بندی، معرفی و نقد گردید. از جمله منابع پژوهش، می‌توان به این موارد اشاره کرد:

کتاب‌شناسی‌ها

فهرست کتاب‌های چاپی فارسی خان‌بابا مشار؛ مؤلفان کتب چاپی فارسی و عربی خان‌بابا مشار؛ کتاب‌شناسی ملی ایران از انتشارات کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران؛ کتاب‌های ایران از حسین بنی آدم؛ کتاب‌شناسی ده ساله ایران از ایرج افشار؛ فهرست مقالات فارسی ایرج افشار؛ کتاب‌شناسی کتابخانه‌های مختلف دانشگاه‌ها و مراکز علمی؛ کتاب‌شناسی

کتاب‌شناسی‌ها مرکز اطلاعات علمی؛ روش تحقیق و شناخت مراجع ادبی محمد غلام‌رضایی، مرجع‌شناسی و روش تحقیق در ادبیات غلام‌رضا ستوده؛ کتاب‌شناسی‌های مرتبط با خاقانی؛ فهرست نسخه‌های خطی از احمد منزوی؛ و آثار دیگر.

سایت‌ها

سایت مجلات تخصصی نور از مرکز تحقیقات اسلامی (www.noormags.com)؛ سایت حوزه (www.hoozeh.net)؛ سایت جست و جوی مقالات فارسی (www.sid.ir)؛ سایت جست و جوی کتاب (www.Ketab.ir)؛ سایت مجلات ایران (www.magiran.com)؛ سایت نمایه (www.irannamaye.ir)؛ سایت کتابخانه ملی ایران (www.nli.ir)؛ سایت جست و جوی نسخه‌های خطی (www.aghabozorg.ir)؛ سایت ایران داک در زمینه جست‌وجوی پایان‌نامه‌ها (www.irandoc.ac.ir)؛ سایت کتابخانه دیجیتال سیمرغ و سایت کتابخانه‌های دانشگاه‌های مختلف از جمله این سایت‌هاست.

مجلات و نشریات

در خصوص مجلات و نشریات، کوشش شده تمام شماره‌های مجلات علمی - پژوهشی، علمی - ترویجی و نشریات و اسناد موجود بررسی شود. از جمله مجلات و نشریات بررسی شده در این تحقیق، عبارت است از:

نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز؛ کتاب ماه ادبیات؛ گوهر؛ بوستان ادب (علوم اجتماعی و انسانی شیراز)؛ نشریه دانشکده علوم انسانی دانشگاه سمنان؛ فرهنگ‌سرای ایران زمین؛ فصلنامه پژوه؛ فرهنگ بام ایران؛ سخن؛ فصلنامه پژوهشی ادبی؛ همشهری؛ ارمغان؛ اطلاعات؛ رسالت؛ کیهان؛ ادبستان؛ شرق؛ آینه زندگی؛ شعر؛ ماهنامه گنجینه؛ کیهان فرهنگی؛ کتاب هفته؛ ماهنامه زائر؛ جام جم؛ مردم‌سالاری؛ شعر؛ پژوهش‌نامه ادبیات تعلیمی (پژوهش‌نامه زبان و ادبیات فارسی)؛ مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی مشهد؛ فصلنامه ادب و عرفان دانشگاه آزاد همدان؛ مجله دانشنامه؛ مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران؛ پژوهش‌نامه زبان و ادب فارسی (گوهر گویا)؛ ایندو ایرانیکا؛ دو فصلنامه آینه میراث؛ ماهنامه حافظ؛ ماهنامه هنر موسیقی؛ راهنمای کتاب؛ مجله علمی - پژوهشی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران؛ فصلنامه رشد آموزش زبان و ادب پارسی؛ فصلنامه آذری؛ پژوهش‌های ادبی؛ مجله پژوهش علوم انسانی؛

نامه بهارستان؛ نشریه ادبیات علوم انسانی تبریز؛ فصلنامه تاریخ ادبیات؛ نشریه دانشگاه آزاد اسلامی خوی؛ کاوش نامه؛ مجله مطالعات زبانی بلاغی؛ فصلنامه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه شهرگرد (ویژه‌نامه زبان و ادب)؛ نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه کرمان؛ جوان؛ فصلنامه فرهنگ مردم؛ سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)؛ نامه پارسی؛ فصلنامه تخصصی زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی مشهد؛ دین خرم؛ ایران‌شهر؛ اندیشه ایران‌شهر؛ فنون ادبی؛ گیلان ما؛ نشریه قدس؛ اقبال؛ دانش؛ نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تربیت معلم؛ مطالعات و تحقیقات ادبی؛ فردوسی؛ باستان‌پژوهی؛ ماهنامه بین‌المللی آوین؛ پژوهش‌نامه ادب غنایی؛ ارمن‌غان؛ نامه فرهنگستان؛ علامه؛ دیدار آشنا؛ همدان؛ مجله پژوهش علوم انسانی؛ مجله نامه پارسی؛ دوفصلنامه پژوهش زبان و ادبیات فارسی؛ دو ماهنامه گزارش میراث؛ همشهری؛ فصلنامه پیک نور (علوم انسانی)؛ نشریه معارف؛ دو ماهنامه بشارت؛ فصلنامه گوهر گویا؛ اندیشه دینی؛ فرهنگ (ویژه ادبیات)؛ پژوهش‌های فلسفی - کلامی؛ صوفی؛ گلستان؛ کار و کارگر؛ آفاق مهر؛ مسالک و منازل؛ طوفان هفتگی؛ آموزش و پرورش (تعلیم و تربیت)؛ مقالات تربیت؛ ارغنون؛ ماهنامه اشارات؛ مهر؛ صاحب قلم؛ قاموس؛ یغما؛ فصلنامه پژوه؛ گیله‌وا؛ کلک؛ یغما؛ فرهنگ ایران‌زمین؛ مجله یادگار؛ لسان‌مبین؛ نامه انجمن؛ دانشنامه؛ فصلنامه آفتاب اسرار؛ فصلنامه پیمان؛ تهران امروز؛ گلچرخ؛ فصلنامه فرهنگ اصفهان؛ نشریه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی اراک؛ نقد پارسی؛ فصلنامه امداد ایران؛ نامواره دکتر محمود افشار؛ مشکوة؛ نشریه آستان قدس رضوی؛ دروازه بهشت؛ ماهنامه گنجینه.

پس از جمع‌آوری مقالات، کتاب‌ها و پایان‌نامه‌هایی که درباره شعر خاقانی انجام گرفته است، در بخش‌هایی شامل: مشخصات کتاب‌شناسی، واژگان کلیدی، مضامین اصلی و منابع اصلی خلاصه و معرفی شده است. از نوآوری‌های پژوهش حاضر این است که دو بخش در قالب رویکرد به شعر شاعران دیگر و اشاره (شامل نقد مقاله از نظر روش‌شناسی، تناسب عنوان با موضوع، منابع، نتیجه‌گیری و جنبه نوآورانه) در تحلیل انتقادی مقالات اضافه شده است. بخش «رویکرد به شعر شاعران دیگر» از این جهت مفید است که برای نمونه مقاله‌ای که به بررسی کاربرد اعداد در شعر خاقانی پرداخته است، در متن مقاله به شعر شاعران دیگر استنادهایی کرده است که محققان با مراجعه به این پژوهش، نه تنها از کاربرد این شیوه در شعر خاقانی، بلکه به شعر شاعران دیگر که محقق به آن‌ها پرداخته است، واقف می‌گردد و می‌تواند از این اطلاعات در پژوهش‌های دیگر استفاده کند.⁽¹⁾

مجموعه مقالات

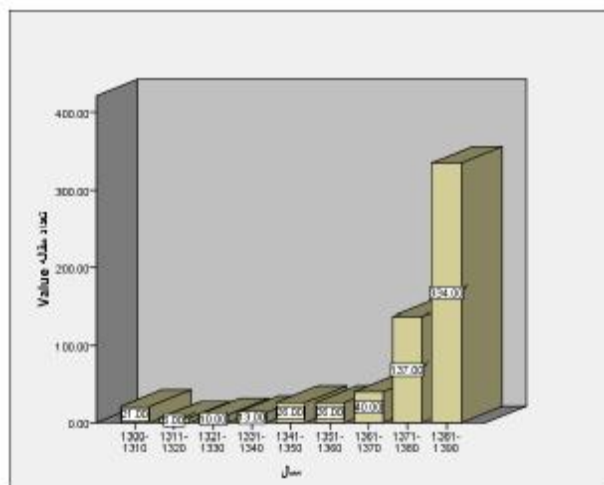
مجموعه مقالات برگزیده همایش خاقانی‌شناسی (همایش خاقانی‌شناسی، 1384)؛ هفتاد مقاله (یحیی مهدوی، 1385)؛ مجموعه مقالات سبک آذربایجانی و سیر تاریخی آن در شعر فارسی (مدرسی و طالعی، 1382 الف)؛ مجموعه مقالات تجلی عرفان در سخن سخنوران آذربایجان (مدرسی و طالعی، 1382 ب)؛ و دیگر مقاله‌هایی از این دست.

مقالات

تعداد مقالات به دست آمده از مجلات، نشریات، سایت‌ها و کتاب‌شناسی‌های مختلف، درباره شعر خاقانی، 700 مقاله است. مقالات جمع‌آوری شده، در دو جدول، یکی از نظر زمانی و دیگری از نظر موضوعی، دسته‌بندی و تحلیل شده است. از نظر تحول زمانی، سیر خاقانی‌پژوهی در حوزه مقالات به شرح ذیل است:

جدول 1 جدول تعداد مقالات، از نظر زمانی (در دهه‌های مختلف)

سال‌های	تعداد
1310-1300	21
1320-1311	6
1330-1321	10
1340-1331	13
1350-1341	26
1360-1351	26
1370-1361	40
1380-1371	137
1390-1381	334

نمودار 1 خاقانی پژوهی در عرصه مقالات در سال‌های مختلف

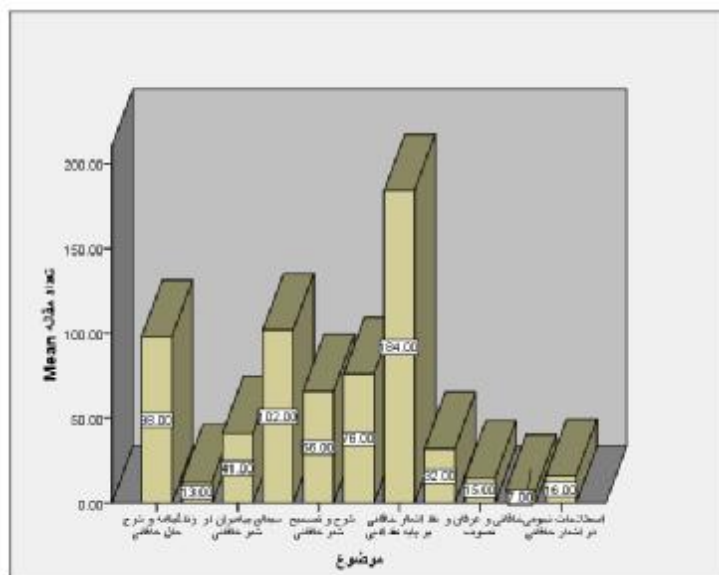
همان‌گونه که در جدول و نمودار 1 تعداد مقالات از نظر سیر زمانی مشاهده می‌شود، خاقانی پژوهی در عرصه مقالات از سال 1300 که آغاز پژوهش‌ها و تبیعات در متون کلاسیک است، تا امروز سیر صعودی داشته است. مهم‌ترین دلیل این تحول در عرصه خاقانی پژوهی، افزایش شمار مجلات و همچنین رشته‌ها و دوره‌های تحصیلات تکمیلی در دانشگاه‌هاست. همچنین ایجاد و تأسیس دانشگاه‌های مختلف در سراسر کشور، موجبات پژوهش بیشتر در عرصه دانشگاهی را فراهم کرده است.

از نظر موضوعی نیز مجموع مقالات خاقانی پژوهی، با توجه به موضوع مورد بررسی در یازده موضوع شامل «زندگی‌نامه و شرح حال خاقانی»، «تأثیر قرآن و حدیث در شعر خاقانی»، «سیمای انبیا در شعر خاقانی»، «مقایسه شعر خاقانی با شاعران دیگر»، «شرح و تصحیح شعر خاقانی (اعم از یک بیت یا یک قصیده)»، «معرفی و نقد آثار نوشته شده درباره خاقانی و شعرش»، «نقد اشعار خاقانی بر پایه شیوه‌های نقد ادبی و زیبایی‌شناسی»، «کعبه وحج در شعر خاقانی»، «خاقانی و عرفان و تصوف»، «اصطلاحات طبعی در اشعار خاقانی» و «اصطلاحات نجومی در اشعار خاقانی» دسته‌بندی شده است. یادآور می‌شود که می‌توان موضوعات شعر خاقانی را به صورت جزئی‌تر بررسی کرد ولی دسته‌بندی یاد شده بر اساس بررسی بسیاری از مجموع مقالات خاقانی صورت گرفته است و سعی شده به صورت مختصر و مفید و به گونه‌ای که اهم موضوعات مورد بررسی در شعر خاقانی را دربرگیرد، به طبقه‌بندی اشعار خاقانی از نظر موضوعی پرداخته شود.

جدول 2 بررسی موضوعی شعر خاقانی

موضوع	درصد
زندگی‌نامه و شرح حال خاقانی	98
تأثیر قرآن و حدیث بر شعر خاقانی	13
سیمای پیامبران در شعر خاقانی	41
مقایسه خاقانی و شاعران دیگر	102

66	شرح و تصحیح شعر خاقانی
76	معرفی و نقد آثار نوشته شده درباره خاقانی و شعرش
184	نقد اشعار خاقانی بر پایه نقد ادبی
32	کعبه و حج در شعر خاقانی
15	خاقانی و عرفان و تصوف
7	اصطلاحات طبی در اشعار خاقانی
16	اصطلاحات نجومی در اشعار خاقانی

نمودار 2 خاقانی پژوهی در عرصه مقالات، طبقه بندی موضوعی

نمودار و جدول 2 (بررسی موضوعی شعر خاقانی) نشان می دهد که بیشترین درصد مقالات به «بررسی های شعر خاقانی بر پایه اصول نقد ادبی» و «بررسی های زندگی نامه ای و شرح حال خاقانی»، و «مقایسه خاقانی با شاعران دیگر» اختصاص دارد. مهم ترین دلیل این امر این است که تا قبل از دهه 60 بیشتر پژوهش های انجام گرفته در زمینه شعر فارسی، به شرح حال و معرفی اشعار شاعران و زندگی نامه آنان اختصاص داشت. در مقابل از دهه 60 به بعد و به ویژه در دهه های هفتاد و هشتاد که نقد دانشگاهی رونق یافت، بررسی شعر کلاسیک فارسی بر پایه اصول نقد ادبی جدید، اعم از نقد زیبایی شناسانه، نقد فرمالیستی، نقد تطبیقی و مقایسه ای، مورد توجه محققان زبان و ادب فارسی قرار گرفت.

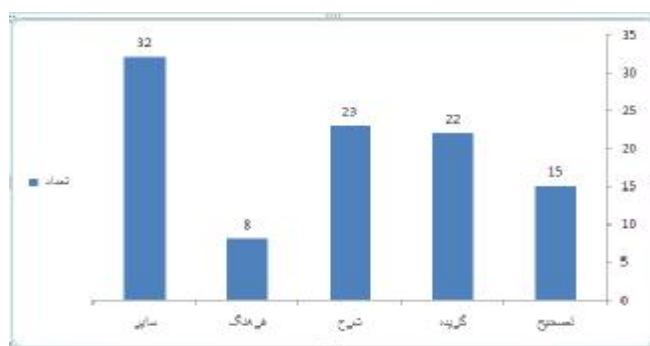
بعد از موارد یادشده، بیشترین درصد به «شرح و تصحیح شعر خاقانی» و «نقد پژوهش‌های انجام گرفته درباره شعر خاقانی» اختصاص دارد. بررسی‌های تصحیح متون و تصحیح شعر خاقانی و همچنین نقد گزیده‌ها و پژوهش‌های انجام گرفته درباره شعر خاقانی از اهمیت فراوانی برخوردار است؛ به این دلیل که معنی و مفهوم شعر خاقانی به سبب کاربرد اصطلاحات علوم و فنون مختلف و اختلاف ضبط پاره‌ای کلمات در نسخه‌های متعدد، تا حدی دیریاب یا محل بحث و نظر است و گاه علی‌رغم پژوهش‌های زیادی که در زمینه شعر خاقانی نوشته شده است، مشکلات زیادی در خصوص درک مقصود شاعر وجود دارد. اگرچه کاربرد اصطلاحات طبی و نجومی در شعر خاقانی در نمودار و جدول مذکور، درصد کمتری نسبت به سایر موضوعات به خود اختصاص داده است، این نکته درخور توجه است که این موضوعات در مقایسه با اشعار دیگر شاعران کلاسیک و معاصر فارسی، وجه ممیزه شعر خاقانی و شاعران سبک آذربایجانی است.

کتاب‌ها

در این تحقیق مجموع 100 کتاب چاپی با موضوعات مربوط به خاقانی و شعر او، معرفی، بررسی و توصیف شده است. این آثار با توجه به موضوعات مختلف در پنج موضوع «تصحیح»، «گزیده»، «شرح»، «فرهنگ» و «سایر» دسته‌بندی شده‌اند: در زمینه تصحیح تعداد 15 کتاب، در زمینه گزیده تعداد 22 کتاب، در زمینه شرح اشعار خاقانی تعداد 23 کتاب، در زمینه فرهنگ تعداد 8 کتاب و در زمینه موضوعات مختلف، اعم از نقد و تحلیل و بررسی‌های مقایسه‌ای (با عنوان سایر) 32 کتاب.

جدول 3 تعداد و درصد کتاب‌های نوشته شده درباره خاقانی شروانی

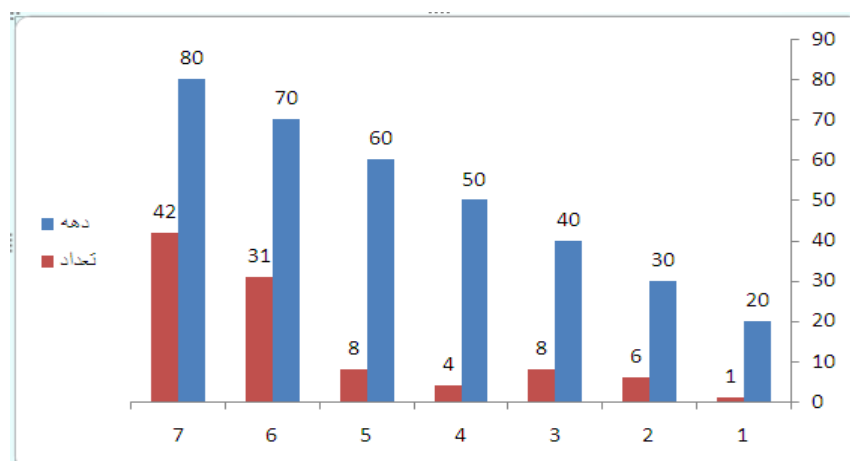
موضوع	تعداد	درصد
تصحیح	15	15
گزیده	22	22
شرح	23	23
فرهنگ	8	8
سایر	32	32
جمع	100	100

نمودار 3 تعداد و درصد کتاب‌های نوشته شده درباره خاقانی شروانی

جدول 4 خاقانی پژوهی در عرصه کتب در دهه‌های مختلف

دهه	تعداد	درصد
20	1	1
30	6	6
40	8	8
50	4	4
60	8	8
70	31	31
80	42	42
جمع	100	100

نمودار 4 خاقانی پژوهی در عرصه کتب در دهه‌های مختلف

همان‌گونه که مشاهده می‌شود از مجموع 100 کتاب نوشته شده درباره خاقانی، همانند مقالات و پایان‌نامه‌ها، کتاب‌هایی که در آن به نقد و بررسی اشعار خاقانی پرداخته و با عنوان سایر ذکر شده است، بیشترین درصد را به خود اختصاص داده است و از نظر زمانی پژوهش‌های دهه 80 بیش از سایر دهه‌ها بوده است. پس از این تعداد، گزیده‌هایی که محققان از دیوان خاقانی جمع‌آوری و تألیف کرده‌اند، درصد بیشتری را به خود اختصاص داده است. شروح اشعار خاقانی در مرتبه بعدی قرار دارد. بیشترین درصد شروح اشعار خاقانی در دهه هفتاد نوشته شده است. تصحیح‌های دیوان خاقانی، در ردیف بعدی قرار دارد و از نظر زمانی، بیشتر این تصحیح‌ها در دهه 30 انجام گرفته است.

نتایج به دست آمده نشان می‌دهد که پژوهش در عرصه خاقانی‌شناسی، در دهه 70 و 80 به اوج خود رسیده است. بیشتر این پژوهش‌ها در دهه 70 و 80، به سبک، زمینه‌های شعری، دشواری‌های کلام خاقانی و شرح زندگی خاقانی اختصاص دارد. برخلاف مقالات و پایان‌نامه‌هایی که در زمینه شعر خاقانی نوشته شده است، در عرصه کتب، تحلیل شعر خاقانی بر مبنای نظریه‌های ادبی، کمتر بوده است. با عطف توجه به گزیده‌های موجود، یکی از آسیب‌شناسی‌های پژوهش در این حوزه آن است که اغلب قصاید انتخاب شده در گزیده‌ها، تکراری است و محققان کمتر به قصاید دیگر خاقانی پرداخته‌اند و به همین دلیل هنوز مشکلات زیادی در عرصه شرح و تصحیح شعر خاقانی پیش روی محققان است.

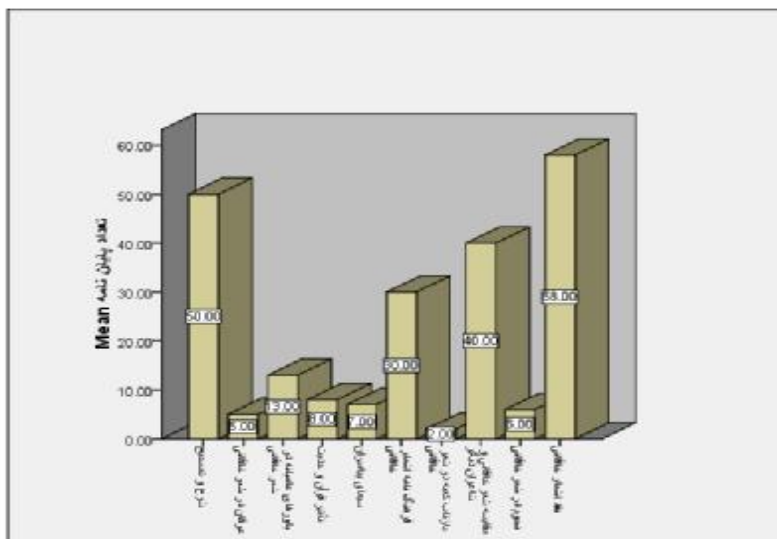
پایان‌نامه‌ها

از تعداد پایان‌نامه‌هایی که درباره شعر خاقانی در دانشگاه‌های مختلف نوشته شده است، تعداد 219 پایان‌نامه فهرست شده است. البته ممکن است پایان‌نامه‌هایی که درباره شعر خاقانی نوشته شده است، بیشتر از این تعداد باشد. آمار به دست آمده و تعداد پایان‌نامه‌های بررسی شده در این پژوهش، با مراجعه به سایت «ایران داک» (www.iRandac.ac.ir) و مراجعه به کتابخانه‌های دانشگاه‌های مختلف به دست آمده است. از آنجا که از نظر زمانی، مقطع تحصیلات تکمیلی بعد از انقلاب و به‌ویژه در دهه‌های هفتاد و هشتاد در کشور بیشتر شد، اغلب پایان‌نامه‌های نوشته شده نیز مربوط به این بازه زمانی است و بیشترین درصد پایان‌نامه‌ها در دهه‌های هفتاد و به‌ویژه هشتاد نوشته شده است. بررسی زمانی خاقانی‌پژوهی در عرصه پایان‌نامه‌ها، نیاز به جدول و نمودار نداشت؛ چون موارد یاد شده،

افزونی تعداد پایان‌نامه‌های دهه‌های هفتاد و هشتاد را به خودی خود اثبات می‌کند. بررسی موضوعی پایان‌نامه‌ها برای فهم چگونگی پژوهش‌های صورت گرفته درباره خاقانی، سبب شد که با توجه به تعداد پایان‌نامه‌های به دست آمده، پایان‌نامه‌ها را در ده موضوع شامل: «شرح و تصحیح شعر خاقانی»، «عرفان در شعر خاقانی»، «باورهای عامیانه در شعر خاقانی»، «تأثیر قرآن و حدیث در شعر خاقانی»، «سیمای پیامبران در شعر خاقانی»، «فرهنگ‌نامه اشعار خاقانی»، «بازتاب کعبه و حج در شعر خاقانی»، «مقایسه شعر خاقانی و شاعران دیگر»، «نجوم در شعر خاقانی» و «نقد اشعار خاقانی» طبقه‌بندی کنیم:

جدول 5 خاقانی‌پژوهی در عرصه پایان‌نامه‌ها بر اساس موضوع

موضوع	درصد
شرح و تصحیح	50
عرفان در شعر خاقانی	5
باورهای عامیانه در شعر خاقانی	13
تأثیر قرآن و حدیث	8
سیمای پیامبران	7
فرهنگ‌نامه اشعار خاقانی	30
بازتاب کعبه در شعر خاقانی	2
مقایسه شعر خاقانی و شاعران دیگر	40
نجوم در شعر خاقانی	6
نقد اشعار خاقانی	58

نمودار 5 نمودار خاقانی پژوهی در عرصه پایان‌نامه‌ها بر اساس موضوع

همان‌گونه که در جدول و نمودار 5 مشاهده می‌شود، بیشترین درصد به موضوع اشعار خاقانی بر پایه نقد ادبی اختصاص دارد. مهم‌ترین دلیل این امر این است که در دهه هفتاد و به‌ویژه در دهه هشتاد، پژوهش‌ها از حصار بررسی‌های توصیفی عبور کرده و بیشتر به سوی نقد و تحلیل پیش رفته است. به عبارتی می‌توان پژوهش در عرصه ادبیات فارسی را از دهه 1300 تا امروز به سه دوره تقسیم کرد: 1) پژوهش‌های تذکره‌ای، شرح حال و زندگی‌نامه‌ای و شرح و تصحیح؛ 2) پژوهش‌های توصیفی از جمله بررسی کاربرد یک یا چند واژه یا ترکیب (برای نمونه حج در شعر خاقانی، آفتاب در شعر خاقانی، رنگ در شعر خاقانی، سیمای مسیح در شعر خاقانی)؛ 3) پژوهش‌های تحلیل و بررسی بر پایه اصول نقد و نظریه ادبی و به عبارتی بازخوانش میراث‌های ادب فارسی بر مبنای نظریه‌های ادبی معاصر. در عرصه خاقانی‌پژوهی، نیز این ویژگی‌ها کاملاً مشاهده می‌شود. بعد از نقد، «شرح و تصحیح دیوان خاقانی» اعم از چند قصیده یا چند بیت یا بخشی از دیوان خاقانی، از جمله موضوعاتی است که بیشترین درصد را به خود اختصاص داده است. این موضوع در خاقانی پژوهی، بدان علت است که دیوان خاقانی به دلایلی که پیش از این گفته شد، یکی از دیوان‌های دشوار ادبیات فارسی است و علی‌رغم شروح و گزیده‌های بسیاری که درباره شعر خاقانی نوشته شده است، هنوز کار رفع دشواری‌های شعر خاقانی به پایان نرسیده است.

نتیجه‌گیری

در این پژوهش از مجموع 1000 اثر تحقیقی درباره خاقانی، 700 اثر به مقالات، 210 اثر به پایان‌نامه‌ها و 100 اثر به کتاب‌ها اختصاص دارد. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که سیر تحول خاقانی‌پژوهی در ایران از نظر زمانی، سیری صعودی دارد؛ به‌ویژه دوره اوج خاقانی‌پژوهی در دهه هشتاد است. همچنین از نظر گاه موضوعی، خاقانی‌پژوهان در دهه 1300 تا 1360 بیشتر به پژوهش‌های تذکره‌ای و زندگی‌نامه و شرح حال خاقانی و معرفی آثار شاعر پرداخته‌اند. در کنار این، در دهه‌های یاد شده، تصحیح اشعار خاقانی، مورد توجه

محققان بوده است. در دهه 70 به بعد و به‌ویژه در دهه هشتاد که پژوهش‌ها به سوی جریان‌های نقد و نظریه‌های ادبی پیش رفته، در عرصه خاقانی‌پژوهی، به‌ویژه در حوزه مقالات نیز این نوآوری مشاهده شده است که تحلیل‌های انتقادی، تحلیل‌های زیبایی‌شناسانه، نقدهای فرمالیستی و غیره در زمینه شعر خاقانی صورت گرفته است. در زمینه مقالات، آسیب‌های زیادی به چشم می‌خورد؛ از جمله اینکه بسیاری از پژوهش‌ها، تکرار تحقیقات پیشین است، بدون اینکه هیچ‌گونه ارجاعی به تحقیق قبلی داده شده باشد. همچنین مشاهده شده است که گاه تحقیقات قبلی بسیار پربارتر از تحقیقات بعدی است. این مشکل در عرصه پایان‌نامه‌ها نیز مشاهده شده است. برای نمونه، از تعداد 210 پایان‌نامه بررسی شده درباره شعر خاقانی، 13 پایان‌نامه به بررسی تشبیه در شعر خاقانی، 9 پایان‌نامه به عرفان خاقانی و 7 پایان‌نامه به «بازتاب قرآن و حدیث در قصاید خاقانی» اختصاص دارد. موارد یادشده نشان می‌دهد که بسیاری از پژوهش‌های انجام گرفته درباره خاقانی تکراری است و بررسی‌ها نشان داد که در پژوهش‌های بعدی، هیچ نوآوری نسبت به پژوهش‌های قبلی مشاهده نگردید و بسیاری از اطلاعات پژوهش‌های متأخر، کپی‌برداری از پژوهش‌های قبلی است.

پی‌نوشت

1. نمونه‌های مدخل توصیفی - تحلیلی در حوزه مقالات، کتاب‌ها و پایان‌نامه‌ها:

الف) مقالات:

«واج آرای و تکرار در شعر خاقانی»، دو فصلنامه پژوهش زبان و ادبیات فارسی، محمدحسن کرمی و سعید حسام‌پور، دوره جدید، شماره سوم، پاییز و زمستان 1383، ص 137-161.

• واژگان کلیدی. آرایه‌های لفظی، بدیع، دیوان خاقانی، نقد بلاغی، واج آرای.

• مضامین اصلی.

- توجه به هنر شاعری خاقانی و آفرینش‌های شاعرانه او: با پذیرش اینکه در گروهی از قصاید خاقانی، تصنع و تفنن وجود دارد، باید اذعان کرد در همین قصاید چنان آفرینش‌های شاعرانه و پردازش‌های هنرمندانه و ظرایف گونه‌گون، تو در تو و به هم پیچیده هنری به کار رفته است که با دقت در شعر خاقانی و بازشناخت چیرگی خیره‌کننده او در حوزه زبان و واژگان، باید او را سرآمد شاعران در سرودن شعر آراسته قلمداد کرد. از این رو، تعبیرهایی چون شاعر هنرمند و آرایه‌نگار سزاوار اوست (ص 138).

... شاعر در اشعارش توانسته انواع آرایه‌های ادبی را به گونه‌ای هنرمندانه و طبیعی به کار ببرد؛ به

شیوه‌ای که هنگام خوانش سروده‌هایش، نخست مفاهیم عالی شعر، ذهن خواننده را به درنگ و می‌دارد و خواننده با تأمل بیشتر حضور پررنگ انواع آرایه‌های لفظی و معنوی را درمی‌یابد (ص 139-140).

هر چقدر شاعران در حوزه زبان و واژگان تسلط بیشتری داشته باشند، ابزار آفرینش‌های هنری بیشتری نیز در اختیار دارند و آنچه سبب شده است خاقانی را هنرمندتر از بسیاری از شاعران بینگاریم، علاوه بر آگاهی و دانشمندی او در علوم رایج روزگار، چیرگی فوق‌العاده وی بر زبان و واژگان و درنگ و باریک‌بینی او در ساختمان واژگان و پیوند و اشتراک واکه‌های آن‌هاست که این امر موسیقی درونی و بیرونی و معنوی زیبایی را در سروده‌های این شاعر توانمند به وجود آورده است (ص 160).

- توجه به کاربرد تکرار و واج‌آرایی در قالب کاربردهای هنری شاعر برای آرایش سخن: در این مقاله تکرار در شعر خاقانی در دو حوزه تکرار در واکه‌ها اعم از صامت و مصوت و تکرار در واژه‌ها، بررسی شده است و این عامل از مهم‌ترین دلایل تأثیرگذار در موسیقی درونی و بیرونی شعر برآورد شده است.

منظور از تکرار و واج‌آرایی آن نوع از کاربردهای هنری است که شاعر با تکرار واکه‌ها یا واژه‌های خاص، به شیوه‌های گوناگون سخن خود را می‌آراید. با این حساب اگر با ژرف‌بینی به آرایه‌های لفظی بنگریم، خواهیم دید که همگی آن‌ها گونه‌های مختلف تکرار یا واج‌آرایی است و هسته مشترک در آن‌ها، تکرار در واکه‌هاست. بنابراین می‌توان تمامی آن‌ها را گونه‌ها یا زیرمجموعه‌هایی از آرایه «تکرار» دانست که فراوانی یا تکرار یک یا چند واکه در آن‌ها بیشتر است (ص 138).

هنگام تکرار واکه‌های همسان یا همانند، آنچه سبب زیبایی و دل‌انگیزی در شعر می‌شود، موسیقی و آهنگی است که گوش و جان شنونده را می‌نوازد، به ویژه هنگامی که این موسیقی به همراه پیوند هنری واژگان، صورت و معنای شعر را در هم می‌تند؛ آنگاه می‌توان رستاخیز واژه‌ها را دریافت و از خوانش شعر لذت فراوان برد (ص 138).

عنصر سازنده همه آرایه‌های لفظی، تکرار واکه‌هاست که بسیاری از آن‌ها با توجه به ویژگی‌های کاربردی نام‌هایی چون جناس، تکریر، اشتقاق، قلب، تصدیر، تسمیط و غیره یافته است. تکرار فراوان هر کدام از واج‌های صامت و مصوت در ابیات، همراه با پیوند شگفت‌انگیز و در هم بافته مفاهیم و مضامین، چهره خاقانی را شاعری توانا و چیره بر زبان، نوشتار و مفاهیم متنوع نشان می‌دهد (ص 160).

- توجه به کاربرد تکرار واژگان در شعر خاقانی در قالب صنایع بدیع لفظی و توجه به این صنایع در شعر شاعر: از جمله کاربرد تکرار به صورت اشتقاق، ردالفاظیه، تصدیر، تشابه‌الاطراف، جناس و انواع آن (جناس تام، جناس محرف، جناس زاید، جناس خط، جناس مضارع و لاحق، جناس مطرف، جناس مکرر، جناس لفظی و جناس مرکب)، اشتقاق و شبه اشتقاق، قلب، طرد و عکس، موازنه و تسمیط (ص 145-159).

• منابع اصلی.

- دیوان خاقانی شروانی به تصحیح ضیاءالدین سجادی.
- شفیع کدکنی، محمدرضا (1379). موسیقی شعر، تهران: آگاه.
- شمس قیس رازی (1360). المعجم فی معاییر اشعار العجم، تصحیح قزوینی و مدرس رضوی؛ تهران: زوار.

- رجایی، محمدخلیل (1359). معالم البلاغه، شیراز: دانشگاه شیراز.
- همایی، جلال‌الدین (1363). فنون بلاغت و صناعات ادبی، تهران: توس.

- میرزا آقا سردار، نجفقلی (بی‌تا). دره نجفی، به کوشش حسین آهی، کتاب‌فروشی فروغی.
- گرگانی، شمس‌العلماء (1377). ابداع‌البدایع، به اهتمام حسین جعفری، تبریز: احراز.
- مجتبی، مهدی (1380). بدیع نو، تهران: سخن.
- شمیسا، سیروس (1374). نگاهی تازه به بدیع، تهران: فردوسی.
- رویکرد به شعر شاعران دیگر. فرخی 1 بار، سعدی 3 بار، انوری 1 بار، مولوی 1 بار، نظامی 1 بار، ابن‌یمین 1 بار، فرصت‌الدوله 2 بار، حافظ 2 بار.

• اشاره: 1) این مقاله از نظر روش استدلال و استناد به منابع کهن ارزشمند است. 2) در زمینه اشعار خاقانی از نظر صنایع بدیع لفظی و معنوی پژوهش‌های زیاد انجام گرفته است؛ ولی در این مقاله به پیشینه این نوع پژوهش در دیوان خاقانی اشاره‌ای نشده است. 3) روش خاص پژوهش مشخص نیست. 4) در زمینه تکرار در شعر خاقانی، توجه به کاربرد اعداد از لحاظ تکرار و سیاقه‌الاعداد، اهمیت بالایی دارد که در این پژوهش نادیده گرفته شده است. 5) در این مقاله که به بحث واج‌آرایی و تکرار پرداخته شده، ضروری بود نویسندگان به نظریات نقد فرمالیستی و بحث برجسته‌سازی و هنجار‌گریزی که تکرار و واج‌آرایی در آن اهمیت بالایی دارد، می‌پرداختند؛ ولی این نکته هم نادیده گرفته شده است.

ب) کتاب‌ها:

- دیوان حسان‌العجم افضل‌الدین ابراهیم بن علی خاقانی شروانی؛ علی عبدالرسولی، انتشارات کتابخانه خیام، چاپ اول، 1316.
- تصحیح حاضر، در نوع خود اولین تصحیح مشهور دیوان خاقانی شروانی در ایران است و همان‌طور که خود مصحح در مقدمه کتاب بیان کرده است «قبل از وی یک بار در هندوستان این دیوان تصحیح شده است که به صورت ناپسندی طبع شده و پر از معایب بی‌شمار است». این کتاب دارای یک مقدمه، فهرست اشعار متن، اشعار دیوان و فهرست پایانی است. مصحح در مقدمه خویش ابتدا از نحوه به‌دست آوردن نسخه‌ها و سختی‌های کار تصحیح خویش سخن گفته است و پس از آن به شرح حال مختصر خاقانی با عنوان مطالب ذیل پرداخته است:
- نام و نصب و کنیه، معلومات و عقیده مذهبی و اخلاقی شاعر، معاصران خاقانی، سلاطین، امرا و ممدوحان آثار وی.
- مصحح در پایان مقدمه خویش از ملک‌الشعرا بهار که سه نسخه خطی در اختیار ایشان قرار داده و همچنین از صادق انصاری اصفهانی که نسخه بسیار قدیمی یعنی اقدم نسخ از حیث تاریخ اما ناقص خویش را در اختیار وی گذارده است، تشکر نموده است.
- پس از پایان مقدمه و فهرست قصاید و ترجیعات، متن دیوان با صفحات مربوط به آن‌ها تنظیم شده است که در مجموع شامل 134 قصیده و 16 ترکیب‌بند است. پس از این فهرست، متن اصلی کتاب قرار گرفته است که شامل اشعار دیوان خاقانی از قصیده گرفته تا ترجیعات، قطعات، قصاید کوتاه، غزلیات و رباعیات همراه با تعلیقات و یادداشت‌های مصحح است که در پانویس آورده است. پس از ترجیعات، در مجموع شامل 356 قطعه و قصاید کوچک و 462 غزل، 361 رباعی و پنج قصیده عربی است. فهرست پایانی

کتاب در قالب فهرست اسامی اعلام، فهرست اماکن و قبایل تنظیم شده است.

- در پانویس‌های کتاب به طور مختصر لغات دشوار اشعار معنی شده است و مصحح برخی اصطلاحات و کنایات مبهم متن را توضیح داده و اختلاف نسخ را نیز در همان پانویس و در درون پرانتز جای داده است. فهرست قصاید و ترجیعات در ابتدای کتاب بر مبنای مطلع قصاید و به ترتیب حروف الفبا تنظیم گردیده است.

- مصحح مذکور در این تصحیح وزن عروضی هر قالب شعری را در ابتدای آن مشخص نموده و هر جا که قطعه شعری در تعدادی از نسخ وجود داشته و در دیگر نسخ نبوده است، آن را اضافه و در ابتدای آن به این مطلب اشاره کرده است که این قطعه در پاره‌ای نسخ موجود و در دیگر نسخ نبوده است.

- همان‌طور که بیان شد وی در مقدمه به شیوه تصحیح خویش اشاره نموده و از زحمات طاقت‌فرسای خویش در طی چندین سال برای جمع‌آوری نسخ عدیده تذکره‌ها و مقابله‌ها و تطبیق آن‌ها با هم سخن گفته و بیان داشته است که پس از مقابله و تطبیق نسخ و تذکره‌ها آنچه را مقرون به قرینه بوده، به تصحیح آورده و هر جا که قرینه‌ای در دست نبوده و نسخه‌ها نامساعد بوده، به حال خود باقی گذاشته است؛ باشد که دیگران در آینده به تصحیح آورند.

- روش ایشان در ثبت اختلافات نسخ آن است که اختلاف نسخه‌ها را بین دو هلال قرار داده و در بسیاری از مواضع تشخیص داده که نسخه بدل حاشیه از متن اولی‌تر است؛ ولی چون اغلب نسخ مطابق با متن بوده، در آن تصرفی نکرده و به اختیار و سلیقه خوانندگان باز گذاشته است.

- وی در توضیحات و تعلیقات از شرح غنایی که به گفته خود ایشان یک شرح ناقص از عبدالوهاب بن محمد الحسنی الحسینی المعموری غنایی است، به لفظ شرح بازگو کرده و بیان می‌کند که اغلب نسخ ایشان غیر مرتب و ناقص بوده است و در این کار موفقیت لازم و کامل را حاصل نکرده است و با غلط‌های زیادی به خصوص در قصاید مواجه شده که نتوانسته است به واژگان مناسبی در این موارد برسد و در ضمن به قصایدی عربی در چند نسخه برخورد کرده که در دیگر نسخه‌ها وجود ندارد.

• نقد و بررسی. تصحیح حاضر به دلیل اینکه اولین تصحیح دیوان خاقانی شروانی در ایران است، اهمیت دارد و گامی خطیر در شناخت خاقانی و شعر اوست و همان‌طور که مصحح در مقدمه خویش بیان کرده، زحمات زیادی در این کار عظیم متحمل شده است و با وجود تمام نقص‌ها و غلط‌ها و ابهامات باقی مانده در این تصحیح، کار ایشان در نوع خود با توجه به زمان تصحیح، تلاشی قابل تقدیر است و زحمات و سختی‌های ایشان زمینه‌ساز اقدامات پژوهشگران بزرگ و مصححان پس از وی از جمله ضیاءالدین سجادی و میرجلال‌الدین کزازی گشته و جسارت نزدیک شدن به دنیای پر پیچ و خم خاقانی را به آیندگان پس از خویش بخشیده است. در واقع حرکت وی اولین سرآغاز جدی گشایش باب خاقانی‌شناسی در ادب فارسی است؛ لکن ایشان هیچ توضیح آشکاری در مورد نسخه‌های مورد استفاده خویش در اختیار خواننده قرار نمی‌دهد.

مصحح کتاب حاضر در مقدمه خویش از کسانی که نسخ خطی را در اختیارش گذاشته‌اند، تشکر نموده اما هیچ‌گونه مشخصه دیگری از نسخ خویش به دست نداده است و در ضمن مشخص نکرده است نسخه اساس ایشان در این تصحیح کدام نسخه و با چه شناسنامه و مشخصاتی بوده است. تنها به این نکته اشاره کرده است که نسخه‌ای که آقای صادق انصاری به وی داده است، اقدم نسخ از حیث تاریخ ولی

ناقص و بی سر و ته بوده که آن را به همراه نسخه خلاصه‌الافکار تقی‌الدین کاشی در دست داشته اما به تاریخ این نسخه و زمان کتابت آن هم اشاره‌ای نکرده است.

نبودن فهرستی از همه اشعار دیوان، دستیابی به اشعار را برای خواننده دشوار نموده است و غزلیات و قصاید کوچک در هم آمیخته و نامنظم در کنار هم آمده است به طوری که تشخیص هر کدام از این قالب‌ها و دانستن تعداد دقیق این دو قالب شعری برای خوانندگان و مبتدیان دشوار است.

ج) پایان‌نامه‌ها:

مقایسه سبکی هجویات در دو دیوان خاقانی و متنبی، فرشاد مرادی، راهنما سید احمد پارسا، پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات فارسی، کردستان: دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه کردستان، 1385.

هجو از فروع ادب غنایی است و مانند هر گونه ادبی دیگر، دارای ویژگی‌های سبکی خاصی است که آن را از گونه‌های دیگر متمایز می‌کند. بررسی این ویژگی‌ها، گامی جهت شناخت بیشتر و دقیق‌تر این گونه ادبی است. بررسی سبکی هجو در هر اثر ادبی، ارزش ادبی آن اثر را روشن‌تر می‌سازد و به فهم ساختار آن کمک می‌کند. در این راستا، در پژوهش حاضر، مقایسه سبک‌شناسی هجویات در دو دیوان خاقانی و متنبی بررسی شده است. هدف این پژوهش، بررسی وجوه اشتراک و افتراق سبکی هجویات خاقانی و متنبی است و نتیجه آن در فهم بهتر هجو و سبک‌شناسی آن مؤثر است. ایجاد زمینه شناخت و تعمیق مطالعات بین‌رشته‌ای و تعامل فرهنگی بیشتر میان فرهنگ ایرانی و عربی، انتظار دیگری است که از نتیجه این پژوهش متصور است. جامعه آماری این پژوهش، دو دیوان خاقانی و متنبی است. تحقیق به روش کتابخانه‌ای و اطلاعات از طریق فیش جمع‌آوری شده است. نتیجه پژوهش نشان می‌دهد این دو شاعر با وجود تفاوت‌های زبانی و زمانی، از نظر سبک‌شناسی اشتراکاتی دارند که به طور اجمال به آن‌ها اشاره شده است: بیشترین اشتراک هجویات آنان در سطح زبانی - آوایی و در موسیقی بیرونی و درونی است. در سطح لغوی تفاوت‌های میان بسامد واژه‌ها در هجویات این دو دیوان بیشتر از اشتراکات قابل توجه است. در سطح نحوی، اشتراک هجویات آنان در حد صفر است؛ لذا در این سطح اصلاً مقایسه‌ای صورت نگرفته و تنها به بررسی نحوی هجویات خاقانی بسنده شده است. در سطح فکری به مقایسه میزان تأثیر ذهنیت بر زبان هر دو شاعر و شیوه سلب و ایجاب در هجویات آنان پرداخته شده است. در سطح ادبی میزان به کارگیری آرایه‌های بیانی و بدیع معنوی در هجویات دو شاعر بررسی شده است. همچنین برای سهولت مقایسه، هر جا ممکن بوده است نتایج مبحث در جدول و نمودار نمایش داده شده است.

منابع

- افشار، ایرج (1385). فهرست مقالات فارسی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- افشار، ایرج و حسین بنی‌آدم (1346). کتابشناسی ده‌ساله ایران، تهران: انجمن کتاب.
- خاقانی، افضل‌الدین بدیل (1316). دیوان حسان‌العجم افضل‌الدین ابراهیم بن علی خاقانی شروانی، تصحیح علی عبدالرسولی، تهران: انتشارات کتابخانه خیام.

رضی، احمد (1391). «آسیب‌شناسی پایان‌نامه‌های دانشجویی»، نامه نقد، شماره 9، ص 3. ستوده، غلامرضا (1371). مرجع‌شناسی و روش تحقیق در ادبیات، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).

غلامرضایی، محمد (1374). روش تحقیق و شناخت مراجع ادبی، تهران: جامی. کرمی، محمدحسن، و سعید حسام‌پور (پاییز و زمستان 1383). «واج‌آرایی و تکرار در شعر خاقانی»، دو فصلنامه پژوهش زبان و ادبیات فارسی، دوره جدید، شماره سوم، 161-137.

ماهیار، عباس (1385). سحر بیان خاقانی، کرج: انتشارات جام گل.

مرادی، فرشاد (1385). مقایسه سبکی هجویات در دو دیوان خاقانی و متنبی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات فارسی، کردستان: دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه کردستان.

مدرسی، فاطمه و محبوب طالعی (1382الف). تجلی عرفان در سخن سخنوران آذربایجان، ارومیه: روضه سما.

مدرسی، فاطمه و محبوب طالعی (1382ب). مجموعه مقالات سبک آذربایجانی و سیر تاریخی آن در شعر فارسی، تهران: مؤسسه فرهنگی ناشران.

مشار، خان‌بابا (1350). فهرست کتاب‌های چاپی فارسی، تهران: چاپخانه ارژنگ.

همایش خاقانی‌شناسی (1384). مجموعه مقالات برگزیده همایش خاقانی‌شناسی، جهاد دانشگاهی ارومیه. یحیی مهدوی، ایرج افشار (1385). هفتاد مقاله، تهران: اساطیر.